

LOKALNA SAMOUPRAVA I BANJE SRBIJE U PROŠLOSTI

Dr Stevan M. Stanković¹

*Voda je od svih dobara, najbolje dobro.
Grčki filozof i pesnik Pinter, 500 godina pre nove ere.*

Apstrakt: Voda je najvrednije i ničim zamenjivo prirodno dobro čoveka i čovečanstva. Pojavljuje se u više oblika i gradi više hidrografskih objekata. Sa kulturnog, zdravstvenog, rekreativnog i turističkog aspekta, posebno se uvažavaju mineralne, termalne i termomineralne vode, koje čovek i društvo koriste već više milenijuma i na više načina. Zbog toga su nekadašnja i savremena saznanja o lekovitim vodama i banjama, od posebnog značaja i koristi, kako za lokalnu sredinu, tako i za opštu nacionalnu strategiju svrsishodnog korišćenja, unapređenja, očuvanja i planskog razvoja. Bogata istorijska prošlost naučnog istraživanja, kaptiranja i korišćenja izvora lekovite vode u Srbiji ima dugu tradiciju. Od inicijative pojedinaca i lokalne zajednice, do državne intervencije, banjski turizam se u Srbiji razvio do zavidnih visina. Danas po broju smeštajnih kapaciteta, zaposlenosti i prometu turista je ispred planinskog turizma i može se upoređivati samo sa istim pokazateljima Beograda. Od tragova rimskih kupatila i turskih hamama, u nekoliko naših banja, do naših dana izrasli su balneološki centri prepoznativi i van granica Srbije. Od Fundatorskog osnivačkog društva kiselo-vrišne vode u Vrnjcima do savremenih velnes centara u više banja Srbije, značaj lokalne i državne organizovanosti banjskog lečenja i turizma, u širem smislu reči, bogat je događajima i akcijama.

Ključne reči: Voda, termalni izvori, termomineralni izvori, banje, banjice, Fundatorsko društvo, lečenje, banjski turizam, lokalna zajednica, prošlost i savremenost.

UVOD

Reljef Srbije je tektonski, geološki i petrografski veoma raznovrstan i kao takav uslovljava pojavu brojnih i po temperaturi, izdašnosti, hemijskom sastavu i lekovitim svojstvima, različite izvore i arteske bušotine. Klasifikovani na različite načine, i za različite potrebe, oduvek su privlačili ljude najpre iz neposredne okoline, a zatim i iz udaljenijih prostranstava. Od posebnog značaja je činjenica da se veliki broj autora iz različitih naučnih disciplina i operativnih delatnosti bavio izvorima mineralne, termalne i termomineralne vode, tj. banjama i banjicama o kojima postoji obimna pisana građa predstavljena člancima, knjigama, elaboratima, planivima i projektima. Na stranicama časopisa Globus, 2013. godine, predstavljen je spisak o banjama Srbije koji sadrži više od 1.200 bibliografskih jedinica (Stanković M. S. 2013).

Mineralni, termalni i termomineralni izvori, pored kojih su se vremenom razvile banje, oduvek su privlačili pažnju ljudi iz bliže i dalje okoline. Tradicija kaptiranja izvora lekovite vode

---

¹ Profesor emeritus, Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Studentski trg 3/3, Beograd

duga je i bogata događajima. Na tlu Srbije seže od praistorije, posebno iz vremena vladavine Rimljana i Turaka, koji su gajili poseban kult prema termalnim vodama. Od prvobitnih kaptaža i skromnih banjskih objekata, tokom vremena, izrasli su poznati balneološki centri sa više funkcija i sve brojnim posetiocima. Objekte su gradili bogatiji ljudi, lokalne, državne i društvene organizacije, crkva, vladari dinastija Obrenovića i Karađorđevića. Tokom dva protekla veka bilo je više uspona, stagnacije i padova u razvoju balneologije i banjskog turizma u Srbiji, ali je isti po broju smeštajnih kapaciteta, posetilaca i njihovih noćenja, ispred centara planinskog turizma i neznatno iza Beograda, kao našeg najposećenijeg mesta. Koliki je udeo lokalne samouprave u uređenju naših banja i unapređenju zdravstva i turizma u njima veoma je teško utvrditi, jer su promene lokalne, državne i društvene organizacije bile brojne, često nedovoljno osmišljene, što se negativno odražavalo na sveukupan život ljudi, a samim tim i na razvoj banjskog turizma. Od presudnog značaja za organizovanije korišćenje izvora lekovitih voda i razvoj bawskog turizma u Srbiji, bilo je donošenje Zakona o bawama, koji je Narodna Skupština Kraljevine Srbije proklamovama 1. oktobra 1913. godine, stim što se primenjivao od 2. juna 1914. godine. „Ovaj zakon je vrlo precizno definisao ulogu države, lokalne samouprave i svih korisnika mineralnih i termalnih izvora. Većina odredbu ovog zakona je i danas aktuelna i mnoga rešewa se mogu koristitu kao model pri donošenju novih propisa iz ove oblasti“ (Perić S. 2006).

MATERIJALNI TRAGOVI DALEKE PROŠLOSTI

Arheološki tragovi (bazeni, kaptaže, vodovodi, toplovodi, opeke, mozaici, skulpture, matalni novac) pored izvora lekovite vode, otkriveni su u više naših banja, što znači da je reč o dugoj tradiciji higijenskog, rekreativnog i zdravstvenog korišćenja izvora tople vode. U Zvonačkoj Banji, na levoj dolinskoj strani reke Jerme, nedaleko od Dimitrovgrada i Pirota, otkriveni su ostaci banjskog bazena sa uklesanim imenima Rimljana, verovatno donatora i čestih posetitelaca banje. U Niškoj Banji, pored ostataka rimskih termi, ima sačuvanih i rekonstruisanih delova turskog hamama, koji se i danas lepo vide pored hotela-stacionara Radon. Rimski carski grad Feliks Romulijana podignut nedaleko od toplih izvora današnje Gamzigradske Banje, nije slučajno, kao što to nije slučaj i sa letnjikovcem rimskih vladara u Medijani, nedaleko od Niške Banje²

U centralnom parku Vrnjačke Banje, koja je izvesno vreme pripadala Rimskom carstvu, prilikom radova izvođenih 1924. godine, na otkrivanju novih izvora, otkriveni su ostaci Fons Romanus, Rimskog izvora, tj drvenog bazena i bunara uklesanog u stenu iz koje je isticala lekovita voda. Prilikom ovih radova i čišćenja bazena, na njegovom dnu najpre je pronađeno 60 metalnih novčića, a zatim još 440 primeraka. Numizmatički obrađeni, neki sa likom Konstantina Velikog, nalaze se u muzejima u Beogradu i Kraljevu. Rimljani su gajili poseban kult prema izvorima tople mineralne vode i pored njih gradili više i letnjikove, posebno raskošna kupatila sa više sadržaja i procedura korišćenja isti. Za metalne novčiće pronađene u bazenu Vrnjačke Banje, pretpostavlja se da su ih ostavljali posetioci u znak zahvalnosti boginjama nimfama za izlečnje. Interesantno je da su mnogo godina iza toga, za

---

² Istražujući hidrografske objekte istočne Srbije, Jovan Cvijić je posebnu pažnju obraćao izvorima. Istražio je više vrsta izvora, klasifikovao ih po različitim pokazateljima (obični izvori, vrela ili jezera, potajnice) i iz narodnog govora uveo u literaturu specifična nazvanja ovih hidrografskih objekata. „Za najmnogobrojnije izvore prve vrste nema stalnog nazvanja. Najčešće se zovu izvori, vrela i vrelca. Česti su nazivi dati po načinu izviranja ili obliku izvora, kao: klok, prskavac, samovrelca, vir, bezdan, grlo, grla; po šumu, koji izdaju, zovu se buk (bukovi), bobotalo, ropot, po mirisu vode smrdan, po niskoj ili visokoj temperaturi studenac i studenka, banja i banjica i banje su uvek toplije od banjica. Ako su u stubline uhvaćeni ili podzidani, zovu se kladenci i česme, a šopuri, šopurići, šopke, ako kroz žleb teku, i naposletku korita, ako su pod njima korita ili zakopine, u koje se voda skuplja. Neki imaju strana ili nerazumljiva imena, kao Lepteriya, Ždavina, Iskrut, Bucumbah itd “ (Cvijić J. 1896).

vreme vladavine Turaka, Srbi zatrpavali banjske izvore kako ih Turci ne bi koristili, a ovima Srbi bili sluge, bez prava kupanja, ili kupanja samo posle Turaka. Kao kupalište je služio pregrađeni Banjski potok.

Posle oslobodilačkih ustanaka, protivu Turaka, posebno posle 1830. i 1833. godine, stanje se na bolje promenilo jer je Srbija dobila izvesnu autonomiju i teritorijalno se proširila. Umesto crkve brvnare u Vrnjcima je izgrađena nova crkva. Opštinski centar je bio Novo Selo sa 147 poreskih glava. Nova saznanja o lekovitoj vodi kod sela Vrnjci datiraju iz vremena boravka nemačkog rudarskog stručnjaka iz Saksonije, barona Sigmunda Augusta Volkfanga Herdera, koji je na poziv kneza Miloša Obrenovića došao u Srbiju da istraži nalazišta ruda i soli. Najpre je, 1834. godine, boravio u Brestovcu kod Bora i istražio izvore lekovite vode današnje Brestovačke Banje. Izvesno vreme je proveo u Karanovcu, današnjem Kraljevu, i tu analizirao lekovitu vodu koju su mu doneli iz sela Vrnjci. U knjizi ovog stručnjaka, koja je 1846. godine objavljena na nemačkom jeziku u Budimpešti i znatno kasnije prevedena i objavljena kod nas, zapisano je da je voda mlaka i kisela što se retko javlja u prirodi. U lekovitom svojstvu može se uporediti sa vodom banje Šlosburn u Karlsbadu (Karlove Vari) u Češkoj. Bila je to izvanredna preporuka vrnjačke lekovite vode i pronicljivo ukazivanje na budućnost njenog korošćenje u balneoterapijske svrhe (Sotirović D. M. 1988).

Ima podataka da je u Vrnjce dolazio novopazarski spahija sa svojim haremom, decom, saradnicima i prijateljima i tu provodio letnje dane. Neposredno po oslobođenju od Turaka, izvori nisu korišćeni. „No Vrnjčani i ako su potpali pod srpsku vlast, zbog njihove prostote, i preko svake mere pretrpljeni tereta i teškoća, držali su da će i srpske vlasti to isto činiti, što i turske, pak su se međusobom zaverili, da o ovoj lekovitoj vodi nikom ništa ne kazuju, kao što to ni dole potpisanom kao njenom trinaestogodišnjem sreskom načelniku nisu hteli kazati, a upravo su toliko ovu vodu zabatalili, da se ništa nije moglo videti, osim samo da izvire vruća kisela voda i otiče, i stoka njina dolazi da pije, i oni su je nazivali kiselom baruštinom, koja nikakve lekovitosti u sebi ne sadrži“ (Mutavdžić P. 1884).

Pored termomineralnih izvora nedaleko od sela Brestovca, kod Bora, predstavnici dinastija Obrenovića i Karađorđevića, gradili su odgovarajuće objekte i u njima boravili radi lečenja i odmora. Uz to, podizane su zgrade za besplatno lečenje bolesnih i siromašnih, te je time naglašena socijalna funkcija naših banja. Pribojska Banja, iz prošlosti poznata pod nazivom Manastirska Banja, razvila se pored manastira Svetog Nikole, gde je jedan sakralni objekat postojao još i XII veku. Ovčar Banja se u prošlosti nazivala Blagoveštenjska Banja, jer je bila vlasništvo manastira Blagoveštenje. Dosta drugačije stanje bilo je u Vojvodini koja je dugo bila pod vlašću Austrougarske. Ističu se lokalni interesi za korišćenje vode jezera Palić i Rusande, kao i arteskkih bušotina u Kanjiži, Novom Sadu, Bečeju, Tordi, temerinu. Prve analize lekovitih voda Vojvodine i prvi objekti za njeno korišćenje, izvedeni su po uzoru na slične u prostranom austrougarskom carstvu.

BANJE I BANJICE

U literaturi je konstatovano da lekovita voda Topličkog kiseljaka (Vička banja kod Prokuplja) predstavlja jedno od najstarijih prirodnih lečilišta u Srbiji. Lokalno stanovništvo je lekovitu kiselu vodu koristilo pre nove ere, na što je ukazalo arheološko otkriće kupatila iz doba neolita, kao i ostaci rimskih termi. Čini se da je to svojevrsna preteča banjskog turizma. Narodna intuicija, terapijska primena lekovitih voda (kupanje, pijenje, orošavanje, obloge, inhaliranje), poznati su vidovi primene balneoterapijskih procedura, starija je od naučnih istraživanja i uspostavljanja određenih medicinskih, balneo-terapijskih, pravila. Vremenom su se izdiferencirali termini banja i banjica. Prvi označava uređene komplekse

oko izvora lekovite vode, tj. postojanje medicinskih, smeštajnih i ugostiteljskih objekata uz obaveznu lekarsku kontrolu posetilaca. Drugi označava nedovoljno istražene, malo poznate i nedovoljni valorizovane izvore i lokalitete lekovite vode, koje uglavnom, samoinicijativno, koristi lokalno stanovništvo, posebno za vreme leta, i to uglavnom za kupanje, pojenje i ispiranje. Reč je o narodnim banjama, kojih ima na više lokacija u Srbiji. Činjenica je da su neke naše banje nastale spontanom ili planskom transformacijom banjica, na koje sve do danas nije obraćena odgovarajuća pažnja, iako mogu biti od interesa za balneologiju i savremeni turizam. U cilju aktiviranja banjica, poznatih kao narodne banje, potrebno je preduzeti odgovarajuće akcije, kojima bi se lokalne samoupravne zajednice višestruko iskazale, organizovanjem istraživanja i valorizacije postojećih potencijala. „U slučaju da ne postoje mogućnosti i realne ekonomske osnove za razvoj i transformaciju narodnih banja u bližoj budućnosti, neophodno je u Prostornim planovima teritorija u kojima su locirane, rezervirati prostor i predvideti vreme za njihovo aktiviranje“ (Tošić D., Nevenić M. 2006).

Materijalni tragovi i tekstovi o lekovitim vodama Srbije, potiču iz različitih vremenskih perioda, autora i disciplina. Izvori lekovite vode oduvek su privlačili pažnju lokalnog stanovništva, istraživača i korisnika. Bibliografija o tome je takva i toliko obimna da se od nje može sačiniti čitava biblioteka, sa sadržajima iz atheologije, istorije, geografije, turizmologije, geologije, hidrogeologije, medicine, rekreacije, urbanizma, hemije, biologije i drugih disciplina i operativnih delatnosti. Veći interes lokalne zajednice i odgovarajućih samoupravnih instiucija za kaptiranje izvora i uređenja banja počelo je posle oslobođenja Srbije od Turaka, tj. prvih decenija XIX veka. Nešto drugačije stanje bilo je na prostoru severno od Save i Dunava, koji je dugo bio pod vlašću Austrougarske monarhije. Od posebnog su interesa akcije u vezi eksploatacije vode i peloida Paličkog jezera nedaleko od Subotice i Rusande, nedaleko od Melenaca.

Državna i društvena organizacija Srbije tokom dve protekla veka više puta se menjala, što se na različite načine odražavalo na osnivanje i uređivanje, kao i na odgovarajuću posetu banja. Ostatak viševjekovnog vladanja Turaka, Srbijom, bili su pašaluci, koji su se delili na nahije (окрузи, срезови) i bili veoma različiti, kako po površini tako i po broju naselja (Valjevka 193 seoska naselja, Porečka 20 seoskih naselja). Postojale su i knežine, kao preteča kasnijih opština. „Mi nahodimo opštinu još u staroj srpskoj državi. Nju činjaše svako selo za se. Svako selo imadaše tada svoga kneza, koji upravljаше svima sitnijim poslovima među seljacima“ (Karić V. 1887). U takvim uslovima, bilo je teško organizovati lokalnu samoupravu i odrediti joj zadatke na planiranju i uređenju prostora, samim tim i lokaliteta sa izvorima lekovite vode, kao osnove razvoja banjskog lečenja i turizma. Bilo je perioda kada državna i uprvna organizovanost zemlje nije bila u duhu narodnom, jer je zapostavljena opština kao osnovna samoupravna čelija društva. „Novi organizatori zasekoše u koren kučnu opštinu u Srbiji; seoskoj opštini ostaviše samo senku samouprave a knežinsku sa svim poništiše...centralizacija državna bez upravne centralizacije može opstati samo onda, kad su u državi zadržane lokalne i predeone samouprave, inače, ako se to zbriše, onda neminovno mora doći i upravna centralizacija...Od svih zala, beda i nevolja što su Srbiju snašle od tuđinskog reda i poretka, ona se mogla sačuvati da je, organizujući se umela srećom sačuvati svoje starinske narodne ustanove: kučnu opštinu (zadrugu), seosku opštinu i knežinu. Njena bi organizacija, zasnovana na ovim ustanovama, bila izvedena u duhu narodnome i po narodnim pojmovima, i mogla bi se izvršiti i sa ono materijalne i intelektualne snage što je imala...Lokalne samouprave, koje imaju svoj koren u prošlosti, od nemerno su velike koristi za svaku zemlju; za to se valja čuvati da se ne oslabe ili da im se ne skući delatnost, veli E. de Laveley. Jednolikost je divna stvar, ali se može platiti i suviše skupo; idući za jednolikošću, stara je vladavina razrušila lokalni život i spremila revoluciju, veli Tocqueville“ (Karić V. 1887).

U savremenoj literaturi, posebno onoj iz domena prostornog planiranja banjskih i klimatskih mesta u Srbiji, kao i u pratećem zakonodavstvu, često se ukazuje na značaj lokalne zajednice i samouprave. Koliko se stavovi iz knjiga primenjuju u praksi, teško je

utvrditi, jer je svaka banja i svaka lokalna zajednica slučaj za sebe. Pitanje nosioca razvoja banjskog turizma, koji se, po nekim pokazateljima (broj banja, broj ležaja, obim i vrste medicinskih institucija, vrste i kategorije turističko-ugostiteljskih objekata, broj turista i njihovih noćenja, zdravstveni, rekreativni i ekonomski efekti) ubraja u najrazvijenije u našoj zemlji. „Ovde je opravdano otvoriti i pitanja legalnog statusa i proglašenja banja, odnos javnog i privatnog, svojine nad zemljištem i geotermalnim izvorima, o opravdanosti ulaganja privatnog sektora i eksternih investitora, postojanja odgovarajuće planske dokumentacije, valjanog marketinga, institucionalne podrške i dr. Naime, lokalni nivo je nosilac i pokretač razvoja banja. a na državi je da definiše strateški okvir i obezbedi instrumente njegve implementacije. Na nivou lokalnih zajednica će se realno otvoriti problematika i pokušaji organizovanja institucija i kapaciteta, za šta je neophodna podrška centralnih i lokalnih vlasti, ali i ostalih institucija i privatnog sektora. Međutim, ovde je daleko najveći izazov kako kreirati politike i upravljati sveukupnim lokalnim održivim razvojem i razvojem banja, koje su u Srbiji u najvećoj meri sastavni deo tradicionalnih naselja, deo urbanog sa svim svojim specifičnim prirodnim osobenostima i potencijalima“ (Radosavljević Z., Čoloć R., Joksić M. (2006).

GODINE I AKCIJE ZA UVAŽAVANJE

Bez obzira na dugu tradiciju korišćenja lekovitih voda u zdravstvene i rekreativne svrhe, interes lokalne društvene zajednice, nekadašnjih srpskih vladara i državnih institucija, traje već dva veka. Neke akcije i aplikativni radovi na terenu na to najbolje ukazuju.

1780. godine, lekar Janoš Gotfrid Libetraut, vodu iz Paličkog jezera je poslao na hemijsku analizu u Bratislavu. Smatrao je da se iz vode može dobijati natrijum karbonat, poznat u narodu kao živa soda.

1827. godine, Vuk Karadžić je pomenuo Smrdan baru, smrdljivu sumporovitu vodu i jedan izvor hladne vode na mestu gde se kasnije razvija Banja Koviljača, danas jedna od pet najposećenijih u Srbiji. Obimnija istraživanja lekovite vode počela su 1874. godine. Početak organizovanog razvoja banje datira od 1. avgusta 1898. godine i u vezi je sa proglašom kralja Aleksandra Obrenovića, koji glasi: Mi Aleksandar I, po milosti božjoj i volji narodnoj Kralj Srbije, proglašujemo i objavljujemo svima i svakome, da je Narodna Skupština rešila i da smo Mi potvrdili i potvrđujemo Zakon o ustupanju Banje Koviljače (Smrdan bare) narodu Okruga Podrinjskog u eksploataciju (Šćekić-Marković M. 2019).

1832. godine Vrnjci su oslobođenje turske spahijske vlasti i pripali državi Srbiji na čijem je čelu bio knez Miloš Obrenović.

1834. godine u Brestovačkoj Banji je boravila kneginja Ljubica Obrenović sa sinovima Milanom i Mahajlom. Tada je podignuta jedna zgrada za besplatan smeštaj i lečenje siromačnih i bolesnih posetilaca. Iste godine izvršena je prva hemijska analiza vode Ribarske banje, koja je sezonskog lekara dobila 1847. godine, novo kupatilo 1853. godine, 1860 nove zgrade i 1865. prvog stalnog lekara. U međuvremenu u banji su se lečili Aleksandar Karađorđević, Ilija Garašanin, Stevan Knićanin, Aleksandar Obrenović, kraljica Natalija, kralj Petar Prvi Karađorđević.

1835. godine u Srbiju je, na poziv Kneza Miloša Obrenovića, došao rudarski stručnjak iz Nemačke, baron Žigmund August Wolfgang Herder, koji je 25. septembra ispitivao vodu lekovitih izvora kod sela Brestovca, gde je nastala Brestovačka Banja. Iz iste godine potiču podaci barona Herdera o Gamzigradskoj Banji nedaleko od Zaječara.

1835. u Sokobanji je izgrađen objekat sa 20 soba za prijem posetilaca.

1837. godine, iz Kragujevca je, u Sokobanju, upućen zastavnik Lazarević. Njegov uput se smatra prvim turističkim vaučerom kod nas i glasi: Po najvišem odobrenju njegove svetlosti najmilosrdnijeg gospodara i knjaza našeg, od 4 tm broj 2028 šalje gospodina zastavnika Lazarevića u banju radi upotrebljavanja tople vode, te vojno-policajska kancelarija preporučuje vašem blagorodiju da mu nađete dobar i čist stan, i da mu odredite uobičajeno sledovanje tj. po oke mesa i jednu oku hleba, soli i po jednu sveću na dan; takođe preporučite ga tamošnjem gspodinu doktoru Đoki da mu sredstva koja on za potrebno nađe lečenje bolesti njegove daje.

1837. godine, državni lekar i hemičar, Pavle Ilić, izvršio je hemijsku alanizu vode Bukovičke Banje. Flaširanje mineralne vode počelo je 1863. godine. Detaljni analizu vode izvora Knjaz Miloš, 1881. godine bavio je hemičar, akademik, Marko Leko. Godine 1906. i 1907. godine mineralna voda Knjaz Miloš dobila je prve nagrade za kvalitet na promocijama u Briselu i Londonu.

1845. godine u Beogradu je objavljen skraćeni prevod knjige Rudarski put po Srbiji barona Ž. A. V. Herdera, u kojoj su predstavljeni podaci hemijske analize 12 izvora naših lekovitih voda. Iste godine u severnom propbalju Paličkog jezera postavljene su prve kade za lečenje posetilaca.

1855. godine pored jezera Palić izgrađeno je prvo parko kupatilo.

1856. godine objavljeni su zapisi Emeriha Lindenmajera pod naslovom Opis mineralni voda i njini upotreblenije boopšte, a ponisob lekoviti voda u Kneževini Srbiji do sada poznatum.

1857. godine, hemičar i apotekar iz Pešte, Janoš Molnar, izvršio je hemijsku analizu vode jezera Palić, sa namerom da se ista koristi u industrijske i medicinske svrhe.

1860. godine Pavle Mutavdžić pomoćnik načelnika okruga aleksinačkog, izgradio je drvenu zgradu pored izvora lekovite vode u selu Vrnjci i tu, sa porodicom, po preporuci Josifa Pančića, proveo mesec dana. Za kupanje mu je služila voda jednog u zemlju ukopanog malog bazena. Iste gdine u Sokobanji je boravio Feliks Hofman i u knjizi o Srbiji zabelečio da je to veoma živo mesto, posebno zbog toga što se očekivao dolazak na lečewe kneza Miloša Obrenovića, čiji se haman i danas koristi.

1863. godine u Gamzigradskoj Banji je boravila grupa profesora Liceja, koji su ekskurzirali po istočnoj Srbiji. Prva terapijska kupanja vezuju se za boravak u Gamzigradskoj Banji Josifa Pančića i njegovih učenika

1866. godine osnovano je akcionarsko društvo za korišćenje prirodnih lekovitih faktora (vode i peloida) jezera Rusande kod Melenaca. Tada je u Beču izvršena prva hemijska analiza jezerske vode i peloida (lekovitog mulja sa dna jezera).

1867. godine, 20. maja, ozvanično je otvoreno banjско lečilište Melenačka Banja, koje je dve godine kasnije preimenovano u Banja Rusanda.

1868. godine izvršena je hemijska analiza lekovitog blata, peloida, iz jezera Rusande, koje je po lekovitosti upoređivano sa sličnim iz nekoliko evropskih banja. Zaključeni je da je visoke koloidnosti, da ima veliku moć apsorbicije i dugo zadržaba istu temperaturu. Iste godine, na inijijativu Pavla Mutavdžića, tada načelnika okruga kruševačkog, konstituisano je Fundatorsko društvo lekovite kiselo-vruće vode u Vrnjcima.

1869. godine Šolomon Viner, redovni član Mađarskog kraljevskog prirodnjačkog društva, lekar na Paliću, objavio je knjigu Kupalište Palić. Iste godine, istražujući Kopaonik,

i često boraveći i Vrnjcima, Josif Pančić je zebeležio da voda ističe dosta obilati u koritu potoka koji dolazi sa Goča, teče kroz selo Vrnjci i ima temperaturu od 27°C. Analizirana je u Beogradu i po preporuci lekara mogla se koristiti za lečenje. Ista godina smatra se prvom zvaničnom banjском sezonom u Vrnjačkoj Banji. Tokom godine su lečena 583 bolesnika, koja su u banji provela 1.140 dana.

1874. godine, detaljnu analizu vode Vrnjačke banje izvršio je hemičar, akademik Sima Lozanić, po tada savremenim evropskim standardima. Analizom vode bavio se i 1886. godine.

1875. godine, olujni vetar je porušio prvo kupatilo na jezeru Rusandi, koje je bilo na splavu. Godinu dana kasnije izgrađen je Kur-salon, a zatim i novo kupatilo.

1878. godine službeno je otvorena banja Rusanda i do 1883. godine o njoj je brinula Crkvena opština Srpske pravoslavne crkve iz Melenaca, koja je do 1920. godine sagradila četiri paviljona, uredila banjski park i banju predala državi, dobivši za to 1.800.000 dinara.

1880. godine Sokobanja je dobila toplo kupatilo. Te godine je doneta odluka o uteđenju banje.

1883. godine Vrnjačka Banja je postala državno vlasništvo i dobila zidano kupatilo sa prostranim betonskim bazenom. Te godine ovde se lečilo 613 bolesnika

1886. godine Stevan Mačaj, postavljen je za lekara u Brestovačkoj Banji. Isti je u Srpskom arhivu za celokupno lekarstvo, koji je štampan u Beogradu, objavio rad od 50 strana, pod naslovim Brestovačka Banja, koji se, zbog originalnosti i bogatstva podataka i danas povremeno čitira.

1895. godine osnovano je Društvo za uređenje i ulepšavanje Sokobanje i njene okoline. Četiri godine kasnije, donet je prvi urbanistički plan naselja, poznatog pod nazivima Banja, Banjica, Varoš-banja, Al-banja, Hajduh Veljkova Banja i Sokol Banja.

1898. godine izvedena je 193 m duboka artesla bušotina Novosadskog jednog kupatila. U lekovitoj vodi je utvrđeno prisustvo 26 hemijskih elemenata značajnih za balneoterapiju. Iste godine u Niškoj Banji su registrovana samo 19 bolesnika.

1899. godine, Mađarsko kraljevsko ministarstvo unutanjih poslova 17. novembra, proglasilo je Palić banjom.

1900. godine privatni lekar u Vrnjcima, dr Đoka P. Jovanović, u Državnoj štampariji Kraljevine Srbije, objavio je knjigu Vrnjačka Banja, koja ima 88 strana.

Godine 1904. Štedionica sa Vračara iz Beograda, dobila je koncesiju za izgradnju novih objekata u Ribarskoj Banji. Podignute su vile Srbija, Bosna, Slovenija i Hercegovina.

Godine 1908. izbušen je prvi arteski bunar na periferiji Kanjiže i voda slobodnim padom dovedena do kupatila. Odlukom Gradskog saveta iz 1913. godine usvojen je naziv Kanjiško kupatilo čudotvornog bunara, odnosno, Arteško kupatilo Kanjiže. Banja Kanjiža je danas jedna od najopremljenijih i uvek dobro posećenih balneoloških centara Vojvodine i Srbije.

1932. godine osnovano je Društvo prijatelja Vrnjačke Banje, koje je objavilo nekoliko knjiga. Neke od njih su: Vrnjačka Banja i njeni prijatelji (84 strane), Voda za Vrnjačku Banju (52 strane), Vrnjačka Banja i njene lekovite mineralne vode (100 strana). Posebno je interesantna knjiga posvećena svečanosti 25. septembra 1938. godine, kada je otkriven spomenik kralju Aleksandru Karađorđeviću.

NEKOLIKO ZNAČAJNIH AKCIJA

Banjski turizam u Srbiji ima dugu tradiciju. Sa više od hiljadu mineralnih, termalnih i termomineralnih izvora i arteskkih bušotina, višestruko zadovoljava potrebe. Iz prošlosti su poznate interesantne akcije lokalne zajednice, ali i države, na planu uređenja banjskih mesta, posebno kaptiranja izvora lekovitih voda i primene iste u balneo-terapijske i rekreativne svrhe. Prirodni izvori lekovite vode i arteske bušotine, deo su prirodnih lekovitih faktora, koji se uvažavaju u savremenoj medicini, dajući balneo-terapiji poseban značaj. Zasnijaju se na tradiciji i novim proučavanjima i saznanjima iz više naučnih disciplina. Vremenski posmatrano, intervencije države i lokalne samouprave na planu kaptiranja i korišćenja izvora lekovite vode, poraslo je posle oslobođenja od Turaka. Čini se da su za to podjednako značajni vladari i njihovi najbliži iz obe dinastije – Obrenovići i Karađorđevići. Neki objekti koje su oni sagradili u banjama i danas se koriste, ili predatavljaju deo kulturnog nasleđa. Još intenzivniji razvoj, sada na izvestan način moderne balneo-terapije i banjskog turizma, podudara se sa vremenom između dva svetska rata. Promet posetilaca iz nekih međuratnih godina, neke naše banje još uvek nisu dostigle. Uz zdravstvenu funkciju, kao osnovnu, banje poostaju privlačni centri odmora, rekreacije i raznovrskih manifestacija. Nekoliko banja (Niška, Vrnjačka, Koviljača, Bukovička, Palić) dobijaju prostrane kontraktivne zone i sve raznovrsniju strukturu posetilaca. Državne i lokalne institucije doprinose uređenju banjskih kompleksa, osavremenjavanju medicinske službe, ali i turizma u širem smislu reči.³

Godine 1856. u Vrnjce je došao načelnik vojnog saniteta Srbije, doktor Emerih Lindenmajer. Pošto je proučio nalaze barona Herdera, veću pažnju je posvetio istraživanju lekovitih svojstava postojeće vode, jer je znao da neki ljudi samoinicijativno koriste kiselu vodu, smatrajući je lekovitom. Utvrdio je da je voda lekovita i da se u terapijske svrhe može koristiti kupanjem i pijenjem, i da ima dobru perspektivu. To je podstaklo sveštenika Jefimija Hadži Popovića i vladiku Joanakija, episkopa žičkog, da preduzmu uređenje postojećih izvora. Očišćeno je korito Banjskog potoka i postavljena drvena stublina za sakupljanje vode i njeno slobodno isticanje. Postavljena je drvena baraka (vladičina kuća) sa dve prostorije za prihvatanje gostiju. Uzorak vode poslat je lekaru Josifu Pančiću u Beograd na analizu. Vrsni prirodnijak, koji je na putu za Kopaonik, više puta boravio u Vrnjcima, utvrdio je da ona sadrži 2,51 g/kg stalnih sastojaka i da je teško upoređivati sa drugim termo-mineralnim vodama, jer svaka ima nešto što druge nemaju, ali misli da je najslabija sa kiselom vodom u Emsu, jer ima gotovo istu količinu soli i približnu temperaturu. U tom smislu može se koristiti kod lečenja oboljenja organa za disanje i hiperemije utrobnog kanala, ali sa predostrožnošću i pod nadzorom lekara. Bio je to, posle Rimljana, drugi organizovani početak korišćenja lekovite vode. Definisane indikacije bile su veoma značajne, s tim što je Josif Pančić, na lečenje u Vrnjce, upućivao bolesnike i svoje poznanike iz Beograda (Stanković M. S. 2008).

---

³ U Vrnjačkoj Banji su 1912. godine registrovana 10.933 posetilaca, koji su ostvarili 229.593 noćenja. Godine 1937. bilo je 30.748 posetilaca i 587.287 njihovih noćenja. Takav promet posetilaca danas ne dostižu mnoge naše banje. Koliko je to značajno najbolje pokazuje činjenica da je Niška Banja 2019. godine imala samo 3.728 posetilaca i 25.891 noćenje. Nekoliko banja (Zvonačka, Mataruška, Bogutovačka, Ribarska) nekoliko godina nisu redile, te su neki objekti zapušteni do faze raspadanja. Za razliku od ovih neke banje (Prolom, Lukovska, Čdrelj, Vrujci) dobile su nove objekte i imaju sve veći broj turista i noćenja. Iako je Palić davno proglašen banjom, zatim izgubio, pa ponovo dobio taj status, još uvek nema ni jedan zdravstveno-lečilišni balneološki objekat i svrsishodnu banjsku funkciju. Najviše turista u Vrnjačkoj Banji bilo je 1985. godine (163.018), kada je ostvareno i najviše noćenja (1.415.168). Od tada do 2020. godine takav promet nije ponovljen, još manje nadmašen. Godine 2020. u Vrnjačkoj Banji je bilo 211.496 turista, koji su ostvarili 698.238 noćenja, ili 716.830 noćenja manje u odnosu na rekordnu 1985. godinu (Stanković M. S. 2021).

OSNOVATELNO FUNDATORSKO DRUŠTVO

Poseban značaj za izgradnju objekata i formiranje Vrnjačke Banje ima Pavle Mutavdžić, načelnik sreza kruševačkog, jedan od pacijenata Josifa Pančića, koji je u Vrnjcima boravio 1860. godine i sagradio brvenu kolibu u kojoj je boravio, a lekovitu vodu koristio za kupanje i pijenje. Kada je 1861. godine postao načelnik okruga Kruševačkog, više se zainteresovao za lekovitu vodu i uređenje izvora. Prvog jula 1868. godine, po ideji Pavla Mutavdžića, u Kruševcu je formirano Osnovatelno fundatorsko društvo kiselo-vruće vode u Vrnjcima. Bila je to društvena organizacija, kakve su tih godina osnivane u nekim evropskim zemljama. Rad Društva odobren je 5. jula iste godine. Njegov prvi član bio je Pavle Mutavdžić sa prilogom od 120 groša čaršijskih. Ubrzo mu se pridružilo 80 ljudi. Prikupljena sredstva dostigla su 5.716 groša čaršijskih, ili 1.143,20 tadašnjih dinara. Ubrzo je otkupljena zemlja oko izvora u Vrnjcima i izvedeni su prvi kaptažni radovi. U literaturi je zabeleženo da je način osnivanja Fundatorskog društva i namera isključivo humanitarna. Prvi članovi, dobrotvori, bili su bogatiji i viđeniji ljudi, građanskog društva, toga doba iz neposredne okoline, koji su bili nosoci opšteg naprerdka. Novčanim priložima omogućili su otkup zemljišta i izgradnju prvih banjjskih objekata, pri čemu su imali podršku srpske crkve. Fundatrsko društvo je postojalo do 1883. godine, kada je banja postala državno vlasništvo (Sotirović D. M. (1988).

Zasnovano na humanosti i rodoljublju, Fundatorsko društvo je radilo na „podizanju banje u selu Vrnjcima“. Program Fundatorskog društva obuhvatao je kaptiranje izvora, uređenje tri kupatila (za muške, ženske i bolesne), da najpre sagradi jedan ugostiteljski objekat sa 10 soba i 20 ležaja, pekaramu, zatim zgradu sa 40 soba sa po dva kreveta. Od vlade je zahtevalo slobodno korišćenje lekovite vode narednih 60 godina i da se tretira kao narodno dobro, kao i dozvolu da od privatnika može otkupljivati zemljište pogodno za izgradnju banjjskih objekata, s tim da privatnici ne smeju po svom nahođenju graditi objekte za izdavanje, sem za svoje potrebe. Korišćenje lekovite izvorske vode bi se naplaćivalo, što se ne odnosi na siromašne, koji je mogu koristiti besplatno.

Posebno su interesantni stavi i događaji u vezi Fundatorskog društva i dobijanja rešenja za nesmetan rad, na koje je Pavle Mutavdžić ukazao 1888. godine: „No pre, nego što sam ja ovo rešenje dobio, kazivao mi je jedan od velikog značaja činovnik, koji je u sve tajne ondašnje vlade – načelstva – bio upućen, da vlada neće da daje društvu povlastice, ne samo onakve, kakve društvo u svome programu zahteva, no upravo nikakve, kao što nije dala ni za jednu mineralnu vodu u Srbiji, i kad ja gornje rešenje dobijem, uverim se o tome i ništa dalje nisam hteo preduzimati. A i pre ovoga ja sam počeo sumnjati da će nam vlada dati zahtevane povlastice što sam ja u dogovoru da društvom, a pod mojim potpisom napravio jednu objavu i tu na napravljenoj banjjskoj zgradi prekovao, da svaka familija koja dođe tu lekovitu vodu upotrebljava, da bude dužna po 10 groša čaršijskih na održavanje banje plaćati, i ovaj prihod da učitelj ovdašnji g. Jeremija pribira i društvu kad se banjjska sezona svrši predaje; no kad g. Radivoje Milojković ondašnji ministar unutrašnjih dela u ovu banju na lečenje dođe, ova se objava od vlasti pocepa“. Tokom 15 godina postojanja Fundatorskog društva u Vrnjcima se lečilo više stotina bolesnika „...dođe i vlada do ubeđenja, da jednom već treba ovu lekovitu vodu uzeti u svoje ruke“ (Mutavdžić P. 1884).

Između dva svetska rata, poseta banjama je bila u stalnom usponu. Nekoliko banja je dobilo, za ono vreme, savremene objekte. Opremljene su medicinske ustanove, formirali se lekari balneolozi, usavršavale i osavremenjavale vrste terapija. Uz one posetioce koji su dolazili radi lečenja, bio je i onih koji su odlazak u banje radi provoda i odmora, smatrali prestižnim. Visok stepen posećenosti postignut je pre svetske ekonomske krize. Nekoliko naših naučnika do detalja se bavilo analizama lekovitih voda, koje su banjjski lekari primenjivali u terapiji raznih bolesti i povreda. Posebno se ističe briga države za lečenje bolesnih i povređenih učesnika Prvog svetskog rata. U tom smislu Ministarstvo narodnog

zdravlja pokrenulo je akciju objavljivanja jedne knjige o banjama i klimatskim mestima. Zadatak je poveren Marku Leku, Aleksandru Ščerbakovu i Hranislavu Joksimoviću. Knjiga od 267 strana, pod naslovom Lekovite vode i klimatska mesta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, sa balneološkom kartom, štampana je 1922. godine. Najveći prostor posvećen je banjama Srbije. Građa za knjigu prikupljena je tako što je formular sa 17 pitanja, telegrafski, iz Beograda, poslat lokalnim vlastima onih mesta u kojima je bilo lekovitih izvora. Popunjeni formular isti su vraćali na obradu. Iz Srbije je predstavljeno 170 lokaliteta od interesa za balneologiju, od kojih osam iz Vojvodine.

Od interesa je i Međunarodni kongres hidrologije, klimatologije i medicinske geologije koji je 1936. godine održan u Beogradu. Za tu priliku dr Laza Nenadović, upravnik Instituta za fizikalnu terapiju i balneologiju Medicinskog fakulteta u Beogradu, sa saradnicima, pripremio je knjigu Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji, publikovanu u Beogradu na 411 strana. Poznato je da država nije materijalno pomogla štampanje navedene knjige. Autor dr Laza Nenadović, samostalni izdavač knjige, pored ostalog, konstatovao je i sledeće: „Ja ću samo napomenuti, da ovu knjigu štampam kao svoje izdanje ne zbog toga, što bih želeo da preuzmem posao profesionalnih izdavača, niti pak iz neke gordosti, što nisam želeo da primim, recimo državnu, pomoć za štampanje ovako obimnog i skupog izdanja. Državna pomoć bila bi umesna ne samo zbog toga što je s obzirom na kongres trebalo da bude i reprezentativno izdanje. No i u ovako skromnom obliku mislim da će knjiga ispuniti prazninu u našoj literaturi, da će lekarima služiti kao priručnik, a i inteligentnoj publici pružiti obaveštenja o našim banjama, klimatskim mestima i morskim kupalištima kao i o načinu lečenja u njima“ (Nenadović L. 1936).

LITERATURA

Mutavdžić P. (1884). O Banji Vrnjačkoj u srezu Trsteničkom okrugu Kruševačkom. Štamparija Napredne stranke, Beograd. (Reprint izdanje Zamak kulture, Vrnjačka Banja, 1900).

Karić V. (1887). Srbija – opis zemlje, naroda i države. Kraljevsko-srpska državna štamparija, Beograd (Reprint izdanje Kultura iz Beograda, Pravoslavna reč iz Novog Sada, Beograd, 1997).

Leko M., Ščerbakov A., Joksimović A. (1922). Lekovite vode i klimatska mesta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Državna štamparija, Beograd,

Nenadović L. (1936). Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji. Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd,

Sotirović D. M. (1988). Vrnjačka Banja – Prilozi za istoriju. Kulturni centar Vrnjačke Banje, Vrnjačka Banja.

Perić S. (2006). Pravna regulativa u banjskom biznisu Evrope i Srbije. Zbornik radova Planiranje, uređenje, zaštita, Banjska i klimatska mesta Srbije, Asocijacija prostornih planera Srbije, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd

Tošić D., Nevenić M. (2006). Narodne banje – potencijalni turistički centri Srbije. Zbornik radova Planiranje, uređenje, zaštita Banjska i klimatska mesta Srbije, Asocijacija prostornih planera Srbije, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Radosavljević Z., Čolić R., Joksić M. (2006). Planiranje prostora kao pretpostavka razvoja banja Srbije - Prilog strategiji razvoja banjskih i klimatskih mesta Srbije. Zbornik radova Planiranje, uređenje, zaštita, Banjska i klimatska mesta Srbije. Asocijacija prostornih planera Srbije, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.

Stanković M. S. (2008). Vrnjačka Banja. Srpsko geografsko društvo, Beograd.

Stanković M. S. (2009). Banje Srbije. Zavod za udžbenike, Beograd.

Stanković M. S. (2013). Pisana reč o banjama Srbije. Globus, broj 37-38, Srpsko geografsko društvo, Beograd.

Stanković M. S. (2021). Hidrografske turističke vrednosti Srbije. Globus, broj 46, Srpsko geografsko društvo, Beograd.

Cvijić J. (1896). Izvori, tresave i vodopadi u Istočnoj Srbiji. Glas Srpske kraljevske akademije nauka, LI, Beograd. (Reprint izdanje Morfologija i hidrografija istočne Srbije. Sabrana dela Jovana Cvijića, Srpska akademija nauka i umetnosti, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, knjiga 13, Beograd, 1996).

Ščekić Marković M. (2019). Banja Koviljača – prilozi za istoriju, Centar za kulturu „Vuk Karadžić“, Loznica.